

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΙΟΥΝΙΟΥ 1930

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 5, 1930, σ. 281

Bibliothèque Maison de l'Orient

149606

ΑΣΤΥΔΟΜΙΚΗ. — Ἡ σημερινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὑπὸ
κ. Ἀντ. Κεραμοπούλλου.

Γνωρίζω γενικῶς τὰς προσπάθειάς, αἵτινες κατεβλήθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας πρὸς διαρρύθμισιν τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν παρὰ τε τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων καὶ τοῦ δήμου Ἀθηναίων καὶ παρ' ὁμάδων ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν Ἑλλήνων ἐξ οἰκείας πρωτοβουλίας ἢ κρατικῆ ἐντολῆ. Δυστυχῶς τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου, αἱ ἐθνικαὶ περιπέτειαι καὶ αἱ ἀνάγκαι χάριν τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀλίγη ἀντοχὴ ἡμῶν εἰς τὰς δυσχερείας τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων μὲ πείθουσιν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐναυάγησεν ὀριστικῶς πλέον. Συνέβη δὲ τοῦτο χωρὶς ἐν τῷ μεταξῦ, ἐν ᾧ ἡ πόλις ἐξετείνετο ραγδαίως πρὸς πᾶσαν διεύθυνσιν, νὰ ληφθῆ πρόνοια νὰ περισωθῶσιν ἐν ταῖς ἐσχάτως ἀποτελεσθεῖσαις μεγάλαις συνοικίαις γῆπεδά τινα χάριν ἀγορῶν, σχολείων, κήπων ἢ πλατειῶν, εἰς τοὺς ὁποίους νὰ ἀναπνέωσιν οἱ περίοικοι καὶ νὰ παίζωσιν ἢ γυμνάζωνται τὰ τέκνα ἡμῶν, ἡμῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ Ἑλλήνων, ὅχι τῶν Ὀττεντόττων ἢ τῶν Νέγρων. Οἱ δὲ συνοικισμοὶ τῶν προσφύγων, ἰδρυθέντες οἱ πλεῖστοι κατὰ σχέδια κακὰ ἢ πάντως ἀπροσάρμοστα πρὸς οἰανδήποτε λογικὴν καὶ συνετὴν σκέψιν ἐπεκτάσεως τῆς πρωτεύουσας, ἀπέκλεισαν αὐτὴν ἐν σφικτῷ κλοιῷ καὶ ἀπέσβεσαν σχεδὸν πᾶσαν ἐλπίδα ὀργανικῆς σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεκτάσεως κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς τῶν μεγαλοπόλεων καὶ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἄλλὰ καὶ τὰ παλαιότερα τμήματα τῆς πόλεως παρουσιάζουσιν οἰκτρὰν ἐντύπωσιν. Οὐδὲν τούτων εἶναι ἀπηρτισμένον, οὐδεμία ὁδὸς ἐμφανίζει τὰς πλευρὰς αὐτῆς συντελεσμένας. Ἐδῶ εὗρηται ἄκτιστον οἰκόπεδον παρὰ τὸ καλλιμάρμαρον μέγαρον, ἐκεῖ ἐμβρυώδης παλαιὰ ἢ νέα οἰκοδομή, σήμερον ἰκριώματα οἰκοδομικά ἐδῶ, αὔριον ἐκεῖ, ταῦτα δὲ ὅχι πάντοτε πρὸς ὀριστικὴν οἰκοδομικὴν διαρρύθμισιν, ἀλλὰ χάριν τὸ πλεῖστον προσκαίρων ἀναγκῶν τῶν ἰδιωτῶν. Οὐδεὶς νόμος προνοεῖ περὶ ὀριστικῆς ἐν ὀρισμένῳ χρόνῳ καὶ εἰς ὀρισμένον ὕψος οἰκοδομήσεως ἢ ἂν προνοῆ, δὲν τηρεῖται. Οὕτως ἡ πόλις ἐμφανίζεται ἀτελής, ἀκατάστατος καὶ παρέχει εἰκόνα, οἷαν οἰκία ἀσυγύριστος κακῆς οἰκοκυρᾶς. Ποίαν δὲ γνώμην σχηματίζει ὁ ξένος ἐπισκέπτης ἐκ τοῦ θεάματος τούτου τῶν αἰωνίων ἐμβαλωμάτων, εἶναι ἐλάχιστον ἀπέναντι τῆς ἀτασθα-

λίαις και άπειροκαλίαις, εις ήν συνειθίζομεν οί κάτοικοι, άπαθώς προσβλέποντες τήν οίκτράν ταύτην κατάστασιν, άπέναντι του κακού παραδείγματος, τó όποϊον παρέχει ή πρωτεύουσα εις όλην τήν χώραν στερουμένην προτύπου άστικης άρχιτεκτονικης, και άπέναντι τών άνυπερβλήτων δυσχερειών τής ύδρεύσεως, του φωτισμου, τής όδοποιίας, τής τομής ύπονόμων και άστικώς άνθρωπίνης έγκαταστάσεως, εις τάς επί τών λόφων και τών πέριξ έρημιών άνευ σχεδίου ή κατά όλέθριον σχέδιον φυομένης συνοικίας άνευ νομικου τινος περιορισμου.

Δέν έχω τήν φιλοδοξίαν νά πιστεύω, ότι δύναμαι νά συνεισφέρω γνώμην περί σωτηρίας τής πόλεως από του κλοιου τούτου, εις όν άπερνίγη αύτη κατά τήν γνώμην μου. Αί μέλλουσαι όμως γενεαί θα αισθανθώσι περισσότερον τó κακόν, από όσον τó αισθάνονται οί όμοφρονούντές μοι, λυπούμενοι, διότι ό πολιτισμός τών χρόνων ήμων θα κατακρίνηται ύπό τών μεταγενεστέρων ως παρασκευάσας αύτοϊς άξιοθρήνητον βίον.

Άλλά νομίζω, ότι και έν τή επί μέρους άρχιτεκτονικη τή εφαρμοζομένη εις τάς οικοδομάς τών Άθηνών συμβαίνουσιν άτοπα, άτινα δέονται διορθώσεως. Παρακαλώ λοιπόν νά μοι συγχωρηθῃ νά ειπω σκέψεις τινάς, αΐτινες θα είναι ώφέλιμοι έστω και άν πρόκειται άναιρούμεναι νά δώσωσιν άφορμήν προς εύρεσιν του όρθου, όπερ είναι ό σκοπός μου.

Νέοι τρόποι άρχιτεκτονικοί, τους όποιους δέν ονομάζω ρυθμούς, διότι κατά τήν γνώμην μου δέν είναι ρυθμοί, εισάγονται ύπό πειραματιζομένων νεωτεριστών άρχιτεκτόνων ύπερηφανευομένων δια τουτο. Κατά τήν γνώμην μου οί άρχιτέκτονες ούτοι και ότε έσπούδαζον και τώρα ότε δρώσιν, υπήρξαν και είναι, ως έλληνες άρχιτέκτονες, μάλλον ή ήττον επιλήσμονες του ιστορικου διδακτικου περιβάλλοντος, έν ψ ζώσι και δρώσιν. "Ας μή ύποτεθῃ ότι λέγω λόγους πατριωτικούς, όταν όμιλώ περί του ιστορικου και του άρχιτεκτονικου περιβάλλοντος τών Άθηνών και τής Ελλάδος έν γενεί. "Ο διευθυντής τών γραφείων τής Άκαδημίας κ. Συκουτρής μετέφρασε κάλλιστον βιβλίον του σοφου Πολωνου Θαδδαιου Τσιελένσκι (Zielinski) ύπό τον τίτλον «οί Άρχαίοι και ήμεϊς». Τό βιβλίον τουτο, γραφέν ύπό μή Έλληνος, συνιστώ προς μελέτην εις πάντα Έλληνα θέλοντα νά έχη επίγνωσιν του ιστορικου παρελθόντος τής φυλής αύτου και τής σημασίας του παρελθόντος τουτου δια τον νεώτερον πολιτισμόν. Έκεϊ θα εύρωσι και οί άρχιτέκτονες, ότι χρειάζονται επί του παρόντος. "Οταν δέ τοιοϋτον διδάσκαλον συνιστώ αύτοϊς, είναι φανερόν, ότι δέν αξιω νά μιμηθώσιν άπλώς τά αρχαία πρότυπα. "Η άπλη μίμησις δέν άντέχει άποθνήσκει, Άπέθανεν ή μίμησις τής κλασσικης άρχιτεκτονικης του Klenze, τής κλασσικης πλαστικης του Κανόβα, ό δραματικός κλασσικισμός του Ρακίνα, ό γλωσσικός κλασσικισμός πάσης εποχης, και θα άποθάνη ταχέως ό βυζαντινισμός έν τή τέχνη, άν θελήσῃ νά είναι μίμησις. Είναι δυνατόν νά έχωσι ζώνη τά κήρινα όμοιώματα; "Η φύσις τής τέχνης άπαιτεί νά μή είναι αύτη ξηρόν πρέμνον αλλά χυμώδης κορμός άειθαλής.

Αἱ δημιουργικαὶ περίοδοι τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀντιγράφουσι. Δὲν ἀντέγραψε τὸν Φειδίαν ὁ Πραξιτέλης, οὔτε τοῦτον ὁ Λύσιππος· δὲν ἐστράφησαν πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀλλ' ἀφορμηθέντες ἐκεῖθεν ἐβάδισαν πρόσω.

Ἡ ἱστορία δέ, ἥτις ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ παρελθόν, δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὴν ἀρχαιότητα· ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀρχαιότης, τὸ παρελθόν διότι πραγματευομένη τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, ἀποτελεῖ μὲν ἐνότητά ἐν χρόνῳ, ἀλλ' ἐπειδὴ πάντα τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, μὴ ὄντα φυσικὰ φαινόμενα, δέχονται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ δημιουργοῦντος αὐτὰ ἀτόμου, ἔπεται, ὅτι ἡ ἱστορία διέπεται ὑπὸ ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἀτόμων. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ζήσῃ τυφλὴ μίμησις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν προτύπων.

Καὶ ὅλος δὲ ὁ πολιτισμὸς ἡμῶν δὲν θὰ ἦτο πολιτισμὸς, ἂν ἦτο ἐπανάληψις μιμητικῆ. Δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης. Εἶναι ἐξέλιξις καὶ προϋποθέτει παράδοσιν. Ἐξέλιξις κίονία πρὸς τὴν ἀνέφικτον τελειότητα. Εἴμεθα ἀναποδράστως υἱοὶ τῶν πατέρων ἡμῶν. Τοῦτο εἶναι ἡ ζωὴ, ἡ πρόοδος, ἥτις πάντοτε τείνει πρὸς τέρμα, ἀλλ' ὀρμάται ἐξ ἀφετηρίας.

Λοιπὸν εἰς τὴν ἀφετηρίαν ταύτην ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχήν. Ἡ ἀφετηρία αὕτη τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ εἶναι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Τὴν ἰσχυροτάτην τούτου τοῦ γεγονότος διατύπωσιν ἐξέφρασεν ὁ Nietzsche εἰπὼν: «ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ τῶν Ἑλλήνων, λεληθότως ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς σήμερον καὶ τῆς χθές». Τοῦτο σημαίνει, ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνες, κορυφώσαντες τὴν ἐπὶ χιλιετηρίδας ἐργασίαν καὶ προσπάθειαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἔδωκαν εἰς τὸν κόσμον ὄχι μόνον ἀθάνατα πρότυπα τῆς ἐπικῆς καὶ τῆς δραματικῆς ποιήσεως, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης, ἀλλὰ διέπλασαν ἢ εὔρον κανόνας τινὰς καὶ λύσεις προβλημάτων ἐχούσας αἰώνιον κύρος.

Θὰ ἀναφέρω τὸν δωρικὸν κίονα, ὅστις βαστάζει τὸν βαρὺν μαρμάρινον θριγλὸν τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος — ἐνθυμήθητε τὸν Παρθενῶνα. Ἐπ' αὐτοῦ συναντῶνται δύο ἀντίρροποι δυνάμεις, ἀνωθεν μὲν τὸ βᾶρος τοῦ κτίσματος, κάτωθεν δὲ ἡ ἀντίστασις τοῦ κίονος. Τὸ κιονόκρανον τούτου αἰσθητοποιεῖ τὴν συνάντησιν τῶν δυνάμεων τούτων, διότι ἔχει τὴν μορφήν οἰνοῦ τύλης, προσκεφαλαίου, τὸ ὅποιον τοποθετεῖ τις ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὅταν πρόκειται νὰ ὑποδεχθῇ βᾶρος. Τὸ προσκεφάλαιον πιεζόμενον ἀποστρογγυλοῦται κατὰ τὸ πάχος καὶ τοῦτο μιμεῖται ὁ ἐχῖνος τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁμιλεῖ καὶ ἐρμηνεύει τὴν γινομένην τεκτονικὴν λειτουργίαν. Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή αἰσθητοποιεῖ τὸν ἐγκυρπτόμενον φυσικὸν νόμον. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ τοῦτο. Καὶ τὸ σῶμα τοῦ κίονος εἶναι ἐπίσης λογικόν· διότι ὁ κίων εἶναι λεπτότερος εἰς τὴν κορυφήν καὶ ἐντείνεται ἤτοι γίνεται παχύτερος κατὰ τὸ μέσον, ὅπως ἐντείνεται καὶ διανοίγει τὰ σκέλη αὐτοῦ ὁ βαστάζων βᾶρος ἄνθρωπος. Τοῦτο εἶναι ἡ θαυμαζομένη ὑπὸ τοῦ Zielinski «εἰλικρίνεια» τῆς ἑλλ. ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ μαρμάρινος

δωρικός κίων είχε ξυλίνους ποτέ προδρόμους, ἀλλ' οὐδέποτε ὑπῆρξαν κίονες ἐκ ζύμης ἢ ἐξ ἐλαστικοῦ, ὥστε νὰ διατείνωνται ὑπὸ τὸ ἀνεχόμενον βᾶρος. Ἡ ἔντασις εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔκφρασις τῆς πάλης καὶ τῆς ἰσορροπίας τῶν συναντώμενων δυνάμεων. Ὁ κίων ἴσταται καὶ λέγει: «Ἴδου ἐγὼ βαστάζω βᾶρος, ἡ κεφαλὴ μου συμπιέζεται, τὸ σῶμα μου ἐντείνεται καὶ ἀντέχω ἄσσειτος πατῶν εὐρέως ἐπὶ τοῦ στερεοῦ στυλοβάτου». Ἐρωτῶ λοιπόν: τί χρεωστοῦμεν ἡμεῖς καὶ αἱ μέλλουσαι γενεαὶ νὰ βλέπωμεν ἐν τῇ γειτονίᾳ εὐγενῶν οἰκοδομῶν καὶ ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ Παρθενῶνος ἀθάνατα τερατουργήματα βῆτον ἀνιέ κίωνων ἄνευ κιονοκράνου, ἄνευ ἐντάσεως, ἄνευ λόγου καὶ φωνῆς καὶ λογικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κίωνων δίκην ὀδοντογλυφίδων, ὧν ἡ αἰχμὴ ἐνεπάγη εἰς τὸν φλοιὸν πεπονίου; Καὶ ἂν τοιοῦτοι πειραματισμοὶ δύνανται καὶ πρέπει νὰ ἐπιτρέπωνται εἰς ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα, ὡς οἱ πειραματισμοὶ τῶν ἱατρῶν εἰς τὰ ἰνδικὰ χοιρίδια καὶ τοὺς κονίλους, πῶς οὔτε οἱ ἀρχιτέκτονες οὔτε τὸ ἀρμόδιον Ὑπουργεῖον σκέπτονται νὰ ἀγλαίσωσι τὴν πόλιν διὰ κτισμάτων ἐχόντων μορφήν παγκοσμίου καὶ αἰωνίας ἀναγνωρίσεως, ὅταν τὰ κτιζόμενα ἰδρύματα ἔχωσι δημόσιον χαρακτῆρα; Ἡ μήπως ἐμφανίζονται καθ' ἑκάστην ἡμέραν εὐκαιρίαι οἰκοδομῆς μεγάλων δημοσίων ἱστορικοῦ μέλλοντος κτισμάτων, ἢ σπουδαίων παραγόντων οἰκοδομικῆς διακοσμῆσεως διὰ τὴν πόλιν;

Ὑπῆρξεν ἄλλη τις σοφὴ ἀλλ' ἀφανὴς ἀρχιτεκτονικὴ ἐφεύρεσις τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρχαίων, αἱ δρύφακτοι τῶν παλαιῶν, τὰ ταβλωτὰ ἢ ταβλώματα τῶν Βυζαντινῶν, τὰ σαχισιὰ τῶν νέων Ἑλλήνων, τὰ Erker τῶν γερμανῶν. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὰ ὀνομάζωμεν κλειστοὺς ἐξώστας. Μέχρι τοῦ 1920 ἀπηγορεύοντο τοιοῦτοι ἐξώσταί, ὅτε ἔσχον τὴν τιμὴν (τὴν εὐθύνην κατὰ τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Κουρεμένον, τὸν ὅποιον ὡς καὶ τὸν κ. Ὀρλάνδον πολὺ ἐσκέφθην, ὅτε ἀπεράσισα νὰ ἐμφανισθῶ ἐνταῦθα διὰ τοῦ θέματος τούτου), ἔσχον τὴν τιμὴν ἐν δημοσίᾳ συνεδρίᾳ τοῦ Ἑλλ. Πολυτεχνικοῦ Συλλόγου παρόντος καὶ τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῆς Συγκοινωνίας (πρβλ. Ἀρχιμήδης, 1920, ἔτος ΚΑ' Αὐγούστου, φυλ. 8, σ. 59-62) νὰ ἀποδείξω τὴν ὑγιεινὴν σημασίαν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τούτου μέρους καὶ τὴν πατροπαράδοτον εὐχρηστίαν αὐτοῦ ἐν τῇ ἑλλ. ἀρχιτεκτονικῇ, ὥστε ἔκτοτε διὰ καταλλήλου ἐρμηνεύσεως τοῦ νόμου ἐπετρέπη ἡ κατασκευὴ κλειστῶν ἐξωστῶν. Ἡ σημασία αὐτῶν φαίνεται ἐκ τούτου: κατὰ τὴν ἀρχαιότητα αἱ πόλεις, ὅσαι δὲν εἶχον κτισθῆ ἀπὸ σχεδίου ἐξ ἀρχῆς — ὡς συνέβαινε κυρίως πρὸ τοῦ Ἰπποδάμου — ἦσαν πυκνῶς ἐκτισμέναι, αἱ δ' οἰκίαι δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι πᾶσαι ἥλιον ἢ ὄρισμα ἀνέμους. Πρὸς ἐπίτευξιν τούτου κατεσκεύαζον τοὺς κλειστοὺς ἐξώστας καὶ ἀπὸ τῶν παραθύρων τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐξώστου εἰσήγον τὸν ποθητὸν ἥλιον ἢ ἄνεμον εἰς ἓνα τουλάχιστον θάλαμον τῆς οἰκίας. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῶν νέων Ἀθηνῶν αἱ πλείσται οἰκίαι προσκολλῶνται πρὸς ἀλλήλας χωριζόμεναι συνήθως διὰ μεσοτοιχίας, ἔχουσι πολλὰ ἀνάγκην ἢ τοῦ ἡλίου ἢ τοῦ

ὕγιεινῷ βορρᾷ καὶ τῆς δροσερᾶς ποντίας αὔρας. Ἡ μόνη λύσις τοῦ ἀπορήματος ἦτο νὰ ἐπιτραπῶσιν αἱ δρύφακτοι. Καὶ ἐπετράπησαν. Ἀλλὰ τί συνέβη! ἐν ᾧ ὅλη ἡ δύναμις αὐτῶν ἐγκείται εἰς τὰ ἐκατέρωθεν στενά παράθυρα, ἐμφανίζονται τώρα κλειστοὶ ἐξῴσται ἄνευ τοιούτων παραθύρων. Ὡστε τὸ σοφὸν ἐξέυρημα τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατέληξεν εἰς σφετερισμὸν ὀλίγων μέτρων ἐμβαδοῦ ὑπεράνω τῆς ὁδοῦ, εἰσηγγήσει καὶ σχεδίῳ ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀδείῃ ἢ ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου!

Γενικώτερον ὅμως ἐπιθυμῶ ἀπειθυνόμενος πρὸς τοὺς ἀρχιτέκτονας ἐκείνους, οἵτινες μὴ ἐνωτισθέντες τὸν διδακτικὸν πλοῦτον ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, οὓς διέπλασε καὶ ἀνεγνώρισεν ἡ σοφία αἰῶνων ὄλων προηγμένου πολιτισμοῦ κατ' εἰσηγγῆσιν τῶν προγόνων ἡμῶν, διακόπτουσι πᾶσαν συνοχὴν τῆς παραδόσεως ἐν τῇ δημιουργικῇ αὐτῶν ἐργασίᾳ, νὰ εἶπω, ὅτι δύνανται νὰ κατορθώσωσι μεγάλα ἔργα χωρὶς νὰ παύσωσιν, ἀκριβῶς μάλιστα διότι δὲν θὰ παύσωσιν, ὄντες Ἕλληνες καλλιτέχναι.

Οἱ λόγοι μου δὲ δὲν ἀποβλέπουσι μόνον εἰς τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ρυθμούς, οἵτινες κοσμοῦσι τὰς πόλεις καὶ τοῦ παλαιοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ τοῦ νέου ἀπὸ Σκανδιναβίας μέχρι Νέας Ζηλανδίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Βυζαντιακόν. Δὲν ὑπονοῶ δὲ μόνας τὰς ἐκκλησίας, εἰ καὶ θὰ εἶχον νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στείρωσις ἑκατονταετίας σχεδὸν ὅλης ἐπλήρωσε τὴν Ἑλλάδα διὰ στρεβλῶν ἀπομιμήσεων τοῦ ὄχι ἀξιοπαίνου σχεδίου τῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀστικὴν, λαϊκὴν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θρησκευτικὴν) ἀρχιτεκτονικὴν.

Ἀρχιτεκτονικά τινα οἰκοδομήματα βυζαντιακοῦ ρυθμοῦ ἐν Ἀθήναις ὡς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν, τὸ ὀφθαλμιατρεῖον καὶ ἄλλα τινὰ νεώτερα, ἰδιωτικά, δεικνύουσιν, ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος δύνανται νὰ ἀποτελέσῃ ἐνεργὸν καὶ χρησιμώτατον στοιχεῖον ἐκ τῆς καλλιτεχνικῆς ἡμῶν κληρονομίας. Ἡ κάρπωσις διδαγμάτων ἐκ τοῦ ρυθμοῦ τούτου, κατὰ τὸν ὅποιον εἶναι ἐκτισμένα τὰ καταρρέοντα παλάτια καὶ ἀφεντικὰ ἢ ἀρχοντικὰ τοῦ Μυστρᾶ καὶ οὔτινος ἀπότοκοι οἰκίαι ἴστανται ἀκόμη ὄρθιαι εἰς πλείστας πόλεις τῆς βορείου κυρίως Ἑλλάδος, θὰ ἠδύνατο νὰ ποικίλῃ τὴν τυχόν μονοτονίαν ἐκ τῆς χρήσεως ἀρχαιογενῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἀπογόνων, θὰ ἔδιδε δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας ἰδιάζοντα ἐθνικῆς δημιουργίας τύπον, ἄξιον καὶ ὑπεράξιον οἰασθῆποτε ζώσης ἢ μελλούσης νὰ γεννηθῇ ἀρχιτεκτονικῆς φιλοδοξίας. Ἀντὶ τούτου σήμερον βλέπομεν ἀειδῆ ἀντιτυπίαν ἑτερομιγῶν καὶ νόθων, ξενιζόντων ἀχαλινώτως «ρυθμῶν» μὴ ἐπικρατούντων μηδ' ἐν τῷ τόπῳ τῆς γεννήσεώς των ἢ ἡμεροβίων καὶ ἐνίοτε θνησιγενῶν. Παράδειγμα ἔστω τὸ περιβάλλον τὴν εὐγενῆ καὶ ἀρχαιοπρεπῆ ἀρχιτεκτονικὴν Τριάδα τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ τριάς αὕτη δεικνύει ἀρχιτεκτονικὸν κόσμον, ὅστις διήλθε διὰ τοῦ ἄμβυκος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τοῦ παγκοσμίου ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ. Τῆς αἰσθητικῆς πάντων τούτων εἶναι ἀπόσταγμα καὶ ἐπομένως ἔχει αἰώνιον κύρος. Ἡ πόλις ἡμῶν

δύναται νὰ ὑπερηφανεύεται ἀδεῶς διὰ τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα, ἅτινα ἰδρύθησαν ὡς αἰώνια κοσμήματα αὐτῆς. Τὸ περιβάλλον ὅμως αὐτὰ ἀποτελεῖ ἀπειρόκαλον, φθάνω νὰ εἶπω, βαρβαρικὸν καὶ ἀσεβὲς ἀρχιτεκτονικὸν συνονθύλευμα, εἰς τὴν ἀπεργασίαν τοῦ ὁποίου συντελεῖ δυστυχῶς καὶ τὸ πανεπιστήμιον διὰ τῶν ἀρρύθμων ἢ ρυθμικῶς ἀσημάντων νέων ἰδρυμάτων του, ἅτινα ἄνευ τῆς δεούσης μελέτης κτίζει ὡσεὶ διὰ τινὰ ἔτη ἢ διὰ μίαν γενεάν, ὡς οἱ ἰδιῶται τὰς πρὸς ἐνοικίαισιν οἰκίας των. Εἶναι δὲ λυπηρὸν ὅτι καὶ τινὰ οἰκοδομήματα τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου δὲν δύνανται νὰ ἀνταλλάξωσι τὴν θέσιν των πρὸς τὴν τῆς Ἱωνικῆς Τραπεζῆς. Ὡστε δὲν εἶναι σχεδὸν καιρὸς πλέον νὰ εἰπώμεν, ὅτι, ἂν κυβέρνησις τις ἤθελεν ἐπιβάλεϊ νόμῳ τὴν ὁμόρυθμον ἀρχιτεκτονικὴν ἐμφάνισιν τοῦ περιβάλλοντος τούτου, αἱ Ἀθηναὶ θὰ κατεῖχον ἀδαπάνως ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν τὴν ὠραιότητα ἐν τῷ νέῳ κόσμῳ αἰσθητικὴν ἀρχιτεκτονικὴν γωνίαν, καὶ δὲν θὰ κατεπνίγετο ἡ Ἀκαδημία ὑπὸ τὴν σκιὰν ἰδιωτικῆς κλινικῆς ἀσυναρμόστως ἐπιδεικνυούσης τὸ ὑψηλὸν αὐτῆς παράστημα.

Ἐπειδὴ ὅμως πρόκειται νὰ κτισθῇ ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ἴδρυμα δημόσιον προωρισμένον νὰ ζῆσῃ ἐπὶ αἰῶνας, ἀφ' οὗ εἶναι τὸ ἀνώτατον τοῦ κράτους, πρὸς τοῦτοις δὲ πρόκειται νὰ κτισθῇ μέγα οἰκοδόμημα τοῦ Πανεπιστημίου ὀπισθεν τῆς Ἀκαδημίας, ἐπίσης δημόσιον καὶ αἰωνίου προορισμοῦ ἴδρυμα, τολμῶ νὰ προτείνω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, ἂν ἐγκρίνη, νὰ ἀσκήσῃ τὴν εὐεργετικὴν αὐτῆς ἐπίδρασιν, συνιστῶσα, καθ' ὃν ἤθελεν ἐξεύρει ὀρθὸν τρόπον, ἵνα τὰ κτήρια ταῦτα μὴ μόνον πρόσφορα πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτῶν οἰκοδομηθῶσιν, ἀλλὰ καὶ αἰώνιον κόσμημα τῆς πόλεως ἑλληνοπρεπές, τοὔτεστι καλλιπρεπές, ἀποτελέσῃσι.

Τὸ Πανεπιστήμιον ἀντάξιον τῆς περιωπῆς αὐτοῦ θὰ καταβάλλῃ μείζονα προσοχὴν περὶ τὴν ἀποδοχὴν σχεδίων προωρισμένων νὰ συνεχίσωσι τὸ ἔργον τοῦ Hausen, ἡ δὲ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος δὲν δύναται νὰ οἰκοδομήσῃ μέγαρον αἰσθητικῶς καὶ διακοσμητικῶς κατώτερον τῆς ἀπέναντι ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, οὐδὲ νὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνην νὰ ὑποβιβάσῃ τὴν φιλοκαλίαν τοῦ πολιτισμοῦ ἡμῶν ἀπέναντι τῶν μεταγενεστέρων, ὅταν ἡ Ἀκαδημία παρεμβῇ διὰ τῆς συμβουλευτικῆς αὐτῆς εἰσηγήσεως. Ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ ἑλληνικότης τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων δὲν δύναται, δὲν πρέπει νὰ εἶναι κατωτέρα τῆς πρὸ 100 καὶ πρὸ 60 ἐτῶν.

Ἴσως μάλιστα καὶ πρὸς τὸν δῆμον Ἀθηναίων θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ εἰσηγήσις τις, ὥστε, ὡσάκις πρόκειται περὶ δημοσίων ἐν γενικῇ ἐννοίᾳ οἰκοδομημάτων, νὰ δύναται οὗτος κατὰ τι νόμιμον δικαίωμα νὰ παρεμβαίη, ἐπιζητῶν τὴν μᾶλλον δόκιμον αἰσθητικὴν διακόσμησιν τῆς πόλεως διὰ τοῦ νέου οἰκοδομήματος. Τοιοῦτοι νόμοι λείπουσιν, ὡς λείπει καὶ νόμος περὶ προστασίας τῶν αἰσθητικῶν καὶ τῶν φυσικῶν μνημείων (Naturdenkmäler) τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἔλλειψις αὕτη ἀφίνει ἔρμαιον τῆς κερδοσκοπίας

τὸν Λυκαβηττόν, καλύπτει τὴν θέαν τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τῆς κάτω πόλεως καὶ καταστρέφει τὰς φυσικὰς καλλονὰς τῆς χώρας μας.

Θὰ προσθέσω ὅμως καὶ τὸ ἐξῆς:

Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἐφαρμογὴ βυζαντιακοῦ ρυθμοῦ μορφῶν ἐν Ἑλλάδι σήμερον ἐπιβάλλεται, παραλλήλως πρὸς τὰς παλαιότερας, οὐ μόνον αἰσθητικῶς ἀλλὰ καὶ ἔθνικῶς. Ἄν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶναι οἱ πάπποι ἡμῶν, οἱ Βυζαντινοὶ εἶναι οἱ πατέρες, καὶ θὰ εἴμεθα ἀνάξιοι υἱοί, ἂν ἐπεζητούμεν νὰ εἴμεθα μόνον καλοὶ ἔγγονοι, ἐν ᾧ θὰ στερούμεθα μεγάλου καλλιτεχνικοῦ πλούτου, ὃν ἀφίνομεν ἔρμαιον εἰς ἄλλους. Συμβαίνει δὲ τοῦτο, διότι, ἀφ' οὗ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Μεσαίωνος ὠνομάσαμεν *Βυζαντιακὴν* καὶ ἠφανίσθη οὕτω ἐκ τοῦ τίτλου ἡ ἑλληνικὴ σφραγίς, ἀνέκυψεν ἡ πολιτικὴ σοφιστεία, οἱ δὲ ὑποτελεῖς ποτε τοῦ Βυζαντίου λαοὶ τῶν πέραν καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως χωρῶν ἐμφανίζουσι ἐαυτοὺς ὡς ἰσαξίους συνεργάτας τοῦ μεσαιωνικοῦ ἡμῶν πολιτισμοῦ καὶ ἐπομένως ὡς ἔχοντας τοὺς αὐτοὺς τίτλους καὶ τὰ αὐτὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς τότε καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τὸ Βυζαντιακὸν κράτος, λέγουσιν ἦτο ὅμοιον πρὸς τὴν τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν· ἐφρόντιζε δηλ. περὶ τῆς στρατιωτικῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἀλλογλώσσων ἐπαρχιῶν καὶ ἔπεμπεν ὑπαλλήλους τινὰς πρὸς διοικήσιν καὶ εἰσπραξίν τῶν φόρων· ἀλλ' ὁ βίος τῶν λαῶν ἐξελιίσσετο συμφώνως πρὸς τὰς ἐγγχωρίους παραδόσεις καὶ δυνάμεις, ὥστε ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ τέχνη ἦτο ἐκασταχοῦ ἰθαγενής. Διὰ τοῦτο ἡ Ρωμιοῦνία ἐκάλεσε τὸ πρῶτον βυζαντιακὸν συνέδριον ὡς κληρονόμος καὶ μεταλαμπαδευτὴς τοῦ Βυζαντιακοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο πολλαχοῦ ἐγράφησαν βιβλία συναφῆ, ἀλλοιοῦντα τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελιξέως τῆς τέχνης ἐν Σερβίᾳ καὶ Βουλγαρίᾳ. (ὄρα Ξυγγρόπουλον ἐν *Ἐπει. τῆς Ἐτ. Βυζ. σπουδῶν*, 5, σ. 393. Σωτηρίου, αὐτ., 6, σ. 399 ἐξ.).

Ἡ νόθος αὕτη ἱστορικὴ θεωρία ἐνέχει τὴν ἐξῆς πλάνην: Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ (καὶ ἡ γραφικὴ) τῶν ἐκκλησιῶν — περὶ αὐτῆς δὲ πρόκειται — εἶναι διάφορος τῆς ἀστικῆς τέχνης τῶν χωρῶν ἐκεῖνων. Ἡ ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι δημιούργημα ὄρων φυσικῶν ἐκασταχοῦ καὶ ἀποτελεῖ λαογραφικὸν στοιχεῖον ἀνάλογον πρὸς τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, τὴν γλῶσσαν. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῆς θρησκείας, ὅταν μάλιστα ἡ θρησκεία μεταδίδηται ἔχουσα ἤδη πεπλασμένους τοὺς τύπους τοὺς λατρευτικούς. Τοῦτο συνέβη εἰς τοὺς εἰρημένους λαοὺς. Ἐπειδὴ δὲ οὗτοι ὑπέπεσον εἰς ἄμεσον πολιτικὴν ἄμα καὶ θρησκευτικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς ὁμοθρήσκου ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις ὑπῆρξεν ἔτι μείζων, χωρὶς νὰ ὑπολογίσωμεν καὶ τὴν εἰς τὰς χώρας αὐτῶν διείσδυσιν καὶ χρονίαν ἐγκατάστασιν τῶν ἀνωτέρου πάντοτε πολιτισμοῦ ἑλλήνων ἀποίκων ἐν τε παλαιοῖς καὶ ἐν νεωτέροις χρόνοις καὶ τὴν προαιωνίαν ἐνοικήσιν ἑλληνικῶν ἔθνικῶν ὄγκων οὐ μόνον εἰς τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου

ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μεσογαίᾳ, μάλιστα δὲ νοτιῶς τῆς γραμμῆς τοῦ Αἵμου, ἔνθα ὀλόκληροι ἐπαρχίαι ἦσαν καθαρῶς Ἑλληνικαὶ μέχρι χθές.

Ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξέπεμπεν εἰς τὰς χώρας ἐκείνας τοὺς πνευματικούς ἀρχηγούς, μητροπολίτας ἐπισκόπους κλ., οὗτοι δέ, ὅσάκις ἤθελον νὰ κτίσωσιν ἢ νὰ κοσμήσωσιν ἐκκλησίας, μετεκάλουν τοὺς εἰδικούς τεχνίτας, οὓς ἐγίνωσκον ἐκ τῶν τόπων τῆς καταγωγῆς ἢ τῆς προγενεστέρας δράσεώς των, π. χ. ἐκ Θράκης, Χίου, Ἰωαννίνων, Πελοποννήσου κλ. Οὗτοι οἱ τεχνίται, ἐμπειρικοὶ συνήθως ἀρχιτέκτονες ἢ ζωγράφοι, εἶναι οἱ δημιουργοὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἐν ταῖς βορείαις ἐκείναις χώραις τῆς Βαλκανικῆς. Αἱ ἐπιγραφαί, ἃς ἐπέγραψαν πολλάκις ἐπὶ τῶν ἔργων αὐτῶν, κυροῦσι τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων (πρβλ. *Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1926, σ. 469 ἐξ.). "Ἄν οἱ ὄψιμοι μαθηταὶ τῶν ἐλλήνων τούτων τεχνιτῶν καλοῦνται ἰσότιμοι συνεργάται τῶν διδασκάλων ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ βυζαντιακοῦ πολιτισμοῦ, ἰθαγενεῖς ἐκεῖ ὄντες, διαπράττεται πολλαπλοῦν σφάλμα: Πρῶτον διότι ὁ βυζαντιακὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ τέχνη του ἦσαν ἤδη ἀπρητισμένα, ὅτε τοιοῦτοι μαθηταὶ ἐνεφανίσθησαν, δεύτερον διότι οἱ μαθηταὶ οὗτοι δὲν διήνοιξαν νέας καλλιτεχνικὰς τρίβους, τρίτον διότι ἡ ἐκκλησία εἶναι σφόδρα συντηρητικὸς ὄργανισμὸς καὶ ἐν παντὶ χρόνῳ πολέμιος τῶν νεωτερισμῶν, τέταρτον διότι τῶν συντηρητικῶν τούτων περιορισμῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἀπῆλλάγησαν οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι μόλις πρὸ ἡμίσεως περίπου αἰῶνος, ὅτε ἀπέκτησαν ἀνεξάρτητον ἐθνικὴν ἐκκλησίαν, χωρὶς δὲ νὰ παύσωσιν αὐτοὶ νὰ εἶναι καὶ τώρα συντηρητικοὶ ἐν τούτῳ. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ τέχνη ἔχει πολλὰς λεπτότητας, δεξιὰ δὲ φύσεις δὲν ἐπιλείπουσιν εἰς οὐδὲν ἔθνος καὶ εἰς οὐδένα χρόνον, δὲν ἀποκλείεται τὸ ὅτι καὶ παρὰ τοῖς βορείοις λαοῖς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου ἐνεφυτεύθησαν εἰς τὴν ψυχὴν ἐπιτηδεῖων τεχνιτῶν καὶ ἀνεπτύχθησάν πως κατὰ τινὰ ἴδιον τρόπον μερικά τινες καλλιτεχνικαὶ μορφαὶ ληφθεῖσαι ἐκ τοῦ καλλιτεχνικοῦ θησαυροφυλακίου τῆς Ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς αὐτοκρατορίας. Ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται ἐκ χειρὸς μὴ ἐλληνικῆς, δὲν ἀποτελοῦσι νέον ρυθμὸν, οὔτε εἶναι ἀνεξάρτητα δημιουργήματα ἄξια νὰ καλῶνται μεγαλωστὶ ἐθνικὴ τέχνη. Εἶναι γενικῶς κληροδοτήματα ἐλληνικά. Ὅλος ὁ κόσμος εὐγνωμόνως ἐκληρονόμησέ τι ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Ἔστωσαν καὶ οὗτοι τοιοῦτοι κληρονόμοι μετὰ τόσον μακροαῖωνα συμβίωσιν καὶ ὑπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ ὑπὸ τοὺς Τούρκους.

Ἄλλ' ἡμεῖς ἐν Ἑλλάδι δὲν πρέπει νὰ ἐπιδεικνύωμεν μόνον τῶν πάππων τὴν αἴγλην καὶ τὴν κληρονομίαν. Ὅταν καὶ τὰ νέα θερινὰ ἀνάκτορα τοῦ βασιλέως τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ στρατιωτικοὶ σταῦλοι τοῦ Βελιγραδίου κτίζονται κατὰ ρυθμὸν Βυζαντιακόν, θὰ ἠδυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ ἐφαρμόσωμεν αὐτὸν π. χ. εἰς τὴν λεγομένην φοιτητικὴν Λέσχην ἢ εἰς ἄλλα δημόσια ἰδρύματα. Οἱ δὲ σημερινοὶ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ σκεφθῶσιν, ὅτι ἐργάζονται διὰ πλείονας γενεὰς καὶ ὅτι φέρουσιν

εις τούς ὤμους αὐτῶν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τὴν εὐθύνην τῆς ἀντιλήψεως, τὴν ὁποίαν θὰ φαίνεται ἐν τῷ μέλλοντι, ὅτι εἶχεν ἡ σημερινὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος περὶ καλλιτεχνικοῦ θησαυροῦ ἔθνικοῦ, κληροδοτηθέντος ἡμῖν ὑπὸ τῶν ἀμέσων προγόνων ἡμῶν. Αὐτὸ δὲ τοῦτο πρέπει νὰ προσέξωσι καὶ αἱ ἐπαρχίαι, μάλιστα δ' ἡ Θεσσαλονίκη, ἔνθα τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ μνημεῖα εἶναι κέντρα πλατειῶν καὶ ἀφετηρίαι ὁδῶν τοῦ νέου σχεδίου τῆς πόλεως, χωρὶς νὰ ἐπιδρῶσιν ἐπαρκῶς εἰς τὴν διάνοιαν τῶν σχεδιαζόντων καὶ κτιζόντων τὰς ἐγγύς οἰκίας ἀρχιτεκτόνων.

Διὰ νὰ προσθέσω δὲ καὶ τι ἀκόμη περὶ ἐκκλησιῶν, θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἶναι γενικώτερον τὸ αἶσθημα τῆς εὐφροσύνης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς ἐκπλήξεως, τὸ ὁποῖον αἰσθάνομαι ὅσον καὶ οἱ ἐνταῦθα συνάδελφοι ἀρχιτέκτονες, ὅταν εἰσέρχωμαι εἰς ἐκκλησίας μικρὰς ὡς οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι καὶ ἡ Καπνικαρέα καὶ εὐρίσκωμαι πρὸ συνθέσεως ἐσωτερικῆς τόσον πολυπλόκου ὅσον καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῆς στέγης, καὶ ἀντὶ μικροῦ εὐπερίληπτου χώρου ἔχω τὴν ἐντύπωσιν λαβυρινθώδους συγκροτήματος καὶ κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον «πνίγομαι εἰς μίαν κουταλιὰν νερό». Ὑπάρχει νοῦς πολλὸς εἰς τὰ μικρὰ ταῦτα κομφοτεχνήματα, τὰ διδάσκοντα τί δύναται νὰ παραγάγῃ διὰ τοῦ ρυθμοῦ τούτου εὐφυῆς διάνοια. Καὶ ὅμως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ περίοδος τῶν χρόνων ἡμῶν κινδυνεύει νὰ διέλθῃ ἀναίσθητος πρὸ τοιούτων ἔργων.

Καταλήγων δηλῶ, ὅτι οἱ λόγοι μου πιθανὸν νὰ εἶναι ἔντονοι, διότι προέρχονται ἀπὸ πεποιθήσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι πολεμικοὶ οὔτε ἐπιζητούσι, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, νὰ λυπήσωσιν τινα. Στοχάζονται τοῦ καλοῦ καὶ ἐπιδέχονται πᾶσαν συζήτησιν παρὰ τῶν ἐπιδιωκόντων τὸν αὐτὸν ἀγαθὸν σκοπόν.